

Digitalt særtryk af
FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 54
2015

FUND OG FORSKNING

Bind 54

2015

Digitalt særtryk af
FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 54
2015

With summaries

KØBENHAVN 2015
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på smudsomslaget se s. 600.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek

Om titelvignetten se s. 356.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion:

John T. Lauridsen
Ivan Boserup
Jakob K. Meile

Billedredaktion:

Lene Eklund-Jürgensen

Redaktionsråd:

Else Marie Kofod
Erland Kolding Nielsen
Anne Ørbæk Jensen
Marie Vest

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Trykt på Munken Premium Cream 13, 115 g
Dette papir overholder de i ISO 9706:1998
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Grafisk tilrettelæggelse: Jakob K. Meile

Tryk og indbinding: Bording ½
Printed in Livonia
Oplag: 500 eks.

ISSN 0069-9896
ISBN 978-87-7023-136-7

MINDRE BIDRAG

Randnoter til en Holbergbog

I begyndelsen af 2015 udkom Jens Bjerring-Hansens bog, *Ludvig Holberg på bogmarkedet. Studier i Peder Paars og den litterære kultur i 1700-1800-tallet* (mere præcist: ca. 1720 til 1870/1884). Som det imponerende arbejde, bogen er, vil den meget muligt få betegnelsen årets Holbergbog. På mere end 300 sider har forfatteren hermed villet fremlægge en tværfaglig boghistorie, som “tilbyder en række nye metoder til at undersøge litterære tekster i deres historiske og mediemæssige sammenhænge, som både rummer muligheder og udfordringer for litteraturhistorieskrivningen” (forordet s. 6). Det har den velskrivende forfatter så gjort med udfoldelse af stor lærdom og viden, men ikke uden tilbøjelighed til en vis vidtløftighed, så at læsere, som her for første gang præsenteres for et meget bredt spektrum af nyere bog- og litteratursociologiske teorier, kan have svært ved at følge den røde tråd. Alligevel fascineres man af alle disse tilgange, selv om man som bog- og boghandelshistoriker af den gammeldags og mere ensporede slags føler sig som noget i retning af Alice in Wonderland eller – for at bruge et andet billede – undertiden må spørge sig selv, om gamle måder at gribe tingene an på ikke blot er blevet iført Kejserens nye Klæder. Tidligere generationer af bog- og litteraturhistorikere har jo været tilbageholdne med at teoretisere, men var ikke af den grund ude af stand til at operere på baggrund af fornuftige teorier og metoder, hvad JBH da vist også synes at medgive sidst i bogen s. 301. Selv om jeg langt hen sympatiserer med hans insisterende sammenkobling af litteratur, bog og bogmarked, tør jeg ikke påstå, at jeg er nået til forståelse af nødvendigheden af de mange sideblik til alskens teoretiske overbygninger. Dem føler jeg mig absolut ikke kompetent til at tage stilling til, og de følgende bemærkninger skal derfor ikke opfattes som en anmeldelse, men som punktvis nedslag fremkommet ved, at der under læsningen er søgt uddybende støtte i diverse gamle excerpter og notater, forsåvidt en kompliment til bogens evne til at vække slumrende interesser til live. – Forkortelsen EM står for Ehrencon-Müllers *Forfatterlexicon*.

Vedr. udgivelserne 1719-20 (s. 49-51 m.fl. steder).

Man har længe kendt en notits fra Abraham Lehns utrykte regnskabsbog, hvori der 19. november 1719 er bogført et køb af den først udkomne del af *Paars*, 2 ekspl. for 2 mark (EM XI s. 2). I 1964 blev regnskabsbogen udgivet i sin helhed som *Abraham Lehns Indtægts- og Udgiftsbog 1718-20*, ved Kirsten Bendixen, og her ses s. 84 atter noteret et køb af "Peder Paarsis Bog" 23. februar 1720. Det kan næppe betyde andet, end at Lehn da anskaffede sig anden del af bogen, hvis udgivelse dermed lader sig datere til senest denne dato, hvad der jo også stemmer pænt med titelbladets oplysning "Trykt kort efter den Første Part".

Formentlig sidst i samme år udkom alle bogens fire dele samlet i den såkaldte Tredie Edition illustreret med primitive træsnit. Holberg har selv i et brev oplyst, at den kunne fås trykt på godt skrivepapir (s. 178), men det stiller JBH sig tvivlende overfor (s. 182 note 27). På en auktion 1916 vides dog solgt et enkelt skrivepapirsekspl. (EM XI s. 22), desuden et 1924, men det var formentlig samme eksemplar (*Aarbog for Bogvenner*, IX, 1925, s. 164).

Foruden træsnittene indledes 3. edition med et kobberstukket portræt af "Dorothea Statsmøe" (afbildet s. 165). Det var Paarses fæstemø i Århus, men da hun ikke spiller nogen videre rolle i bogen, virker det sært, at forfatteren har valgt just hende som paradefigur i stedet for f.eks. bogens hovedperson. Iøjnefaldende er endvidere, at kobberstikket er komponeret efter samme model som et ofte trykt portræt af en anden Dorothea, den norske forfatter Dorothea (eller Dorothe) Engelbretsdatter, i hvis samling af gudelige sange med titlen "Siælens Sang-Offet" hendes portræt var indsat i talrige udgaver siden ca. 1685. Hun var kendt for på prent at have protesteret kraftigt mod eftertryk, og vedføjelsen af et portrætstik var iøvrigt netop en forholdsregel, der kunne tages mod ulovlige eftertryk, fordi det gjorde sådanne dyrere, at også kobberstikket skulle kopieres. Lå der måske en pointe i, at der kunne associeres til denne forfatterinde, som Holberg mindedes at have set og senere omtalte med berømmelse i sin Bergensbeskrivelse: Det komiske heltedigt var i boglig forstand jævnbyrdigt med den værdige norske matrones fromme sange? Med Holberg kan man aldrig vide sig sikker! – Hendes portræt kan fra udgaven 1685 ses afbildet i *På Papir, Pergament og Palmeblade*, 1993, s. 53.

Vedr. "læserkredsens sociokulturelle beskaffenhed" (s. 183).

Hvem der købte nyudkomne bøger i første halvdel af 1700-tallet, vides der ikke meget om, så det er lidt af en foræring, at der kendes købere og læsere af Paars omkring 1720 som Chr. Rantzau (s. 45), Frederik Rostgaard (s. 191ff.), den svenske statsfange G.W. Coyet (s. 208) og altså også som nævnt den unge velhavende bogsamler Abraham Lehn samt vistnok Andreas Hojer (EM XI s. 21). Derudover henviser JBH til Carl S. Petersens analyse af bogauktionskatalogerne fra 1720 til 1754, der ikke viser nogen stor udbredelse af bogen og hovedsagelig dokumenterer dens forekomst i større bogsamlinger ejet af akademikere, embedsmænd og velhavere, herunder ikke mindst interessant af præstedigteren Jørgen Sorterup, i hvis bibliotek den fandtes efter hans død 1723. Hvad udbredelsen i almindelighed angår, er Petersens arbejde indlysende utilstrækkeligt, fordi han bevidst undlod at lade sin analyse omfatte de mange kataloger over bogsamlinger, hvis ejere var anonyme.

Ønskes en bredere social aftagerspredning klarlagt, må det anses for uomgængeligt at inddrage skifteprotokollerne som kilde med alle de begrænsninger, som deres stærkt varierede registreringsniveau frembyder. Her er faktisk fundet vidnesbyrd om, at Paars blev læst på Fyn, hvor Paars 1730 befandt sig i boet efter en afdød landsbypræst på Tåsinge og i Odense samme år i boet efter en ubefordret teologisk kandidat, sammesteds 1743 i boet efter en tjener hos biskoppen, og 1746 i boet efter en hører, som ejede ialt fem bøger af Holberg (Hans H. Fussing: Holbergglæsning på Fyn i 1700-tallet, *Fynske Aarbøger*, VI:1, 1956, s. 258-60).

For landsbydegnes vedkommende viser Georg Hansens omfattende studier i 1700-tallets skifteforretninger, at bøger af Holberg var repræsenteret blandt bøger, der ejedes af omtrent hver elvte landsbydegn, herunder Paars (antal ikke oplyst), mens Paars angiveligt glimrede ved sit fravær hos landsbypræsterne. I de undersøgte 160 præstebogsamlinger, som blev registrerede i årene 1730-90, forekom der ellers et fyldigt udvalg af Holbergs skrifter på en snes titler, de enkelte bøger og værker dog højst til stede i 14 af samlingerne, selvsagt med Kirkehistorien i spidsen; Niels Klim og Epistlerne er optalt til hver 11 forekomster, Komedierne til 9 osv. Et totalt fravær af Paars forekommer påfaldende, men det samme forhold gjorde sig gældende, da F. Elle Jensen ved gennemgangen af en række præsteskitter i Jylland ca. 1720-50 heller ikke fandt bogen registreret mellem nogle få andre Holbergske bøger. Blot et enkelt lyspunkt i sammenhængen stødte Elle Jensen senere på, da

Paars dukkede op i et bo efterladt 1763 af præsten i Aal. (Kilder: Georg Hansen: *Degnen. Studier i det 18. Aarhundredes Kulturhistorie*, 1944, s. 61 og *Præsten paa Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede*, 1947, s. 240f.; F. Elle Jensen: *Pietismen i Jylland*, 1944, s. 30 og 55).

Numerisk har disse få eksempler sandt nok ikke megen vægt, men de turde have interesse ved at forbinde Paars med personer på lavere sociale niveauer end afdækket ved Carl S. Petersens analyse af auktionskatalogerne, samtidig med, at bogens relativt sjældne forekomst i de nævnte skifteundersøgelser støtter den skepsis, som har været fremført mod et gammelt udsagn om, at Paars "var i hver Mands Hænder" (JBH s. 187).

Udgaverne 1752 og 1772 (s. 141 og 220ff.).

Nærmest en aftagerkreds kommer man ved at studere den trykte subscribersliste i den illustrerede pragtudgave fra 1772, der omtales i en summarisk note s. 232, men denne henvendte sig unægtelig med sin høje pris – 3 rdl. for subscribers, 3 ½ rdl. for ikke-subscribers – til et eksklusivt publikum af vel- og liebhavere. For kendskabet til Paarsbogens udbredelse gennem tiderne er viden om oplagsstørrelserne indlysende en grundlæggende indikator, og da angivelse af disse som oftest mangler, er man henvist til at foretage skøn, jvf. f.eks. s. 182, 184 og 186 om de tidlige udgaver. Hvad imidlertid pragtudgaven angår, giver angivelsen af de 348 subscribers (ifølge EM XI s. 343 ifølge JBH) et ganske godt holdepunkt, da der som fremgået af prisfastsættelsen sædvanligvis blev trykt flere ekspl., end der subscribersedes på, til senere forhandling. Dvs. hele oplaget kan sættes til ca. 450-500 ekspl. (jvf. henvisning til litteratur om oplagstal s. 182 note 24). I dette tilfælde er det tilmed så belejligt, at bogtrykker- og forlagsfirmaet Godiche, som trykte bogen og havde den i forhandling, ophørte 1781. Af katalogen over lagersalget samme år fremgår, at der nu kun var et restoplag på 35 ekspl. tilbage af bogen "med Kobbere og Vignetter". Den kan dermed antages udsolgt nogle få år senere og var det senest 1788, da Gyldendal indbød til subscription på en ny udgave.

I lagersalget indgik også den mere ordinære træsnitudgave, som Godiche havde udgivet på eget forlag 1752 og solgte for 3 mark stykket. Den har JBH anlagt et underligt skævt syn på ved at præsentere den i et kapitel om bogpirateri og karakterisere Godiche med odieuse betegnelser som "eftertrykkeren" og "piraten" (s. 141). Som påpasselig forlægger havde Godiche netop ved at søge kgl. bevilling sikret sig, at

hans optryk var fuldt lovligt, og der er rent ud sagt ikke grundlag for at rubricere hans velrenommerede virksomhed blandt eftertrykkere drevet af pengebegær. Måske tværtimod. 1750 havde den københavnske forlægger F.C. Mumme udgivet en tysk oversættelse af Paars med et titelblad, som for første gang angav Holberg som forfatter i den prangende form "Herr Baron von Holberg", en kontrast til bogens uædle handling, som sagtens har moret den aldrende forfatter. Hvorimod Godiche ikke alene optrykte bogen uden angivelse af Holbergs navn, men også anførte bogen i sine salgskataloger fra 1760erne med slet og ret titlen uden forfatternavn. Godiche vidste selvfølgelig godt, hvem forfatteren var, men brød ikke de gamle udgavers anonymitet efter Holbergs død, hvor han nemt kunne være faldet for fristelsen til at bruge Holbergs navn som reklame for salget. Ville det ikke med større ret kunne siges, at Godiche fulgte og respekterede spillets oprindelige regler?

Med 1752-udgaven sikrede Godiche, at Paars atter kunne fås i boghandlen en snes år, før pragtudgaven kom til. 1781 forelå den ifølge lagerkatalogen endnu i 70 ekspl., som incl. 14 træstokke, 2 kobberplader og 78 aftryk heraf samt forlagsret blev afhændet til boghandler Pelt og kan antages udsolgt hos denne en halv snes år senere. Når dette nævnes, er grunden, at det således bliver sandsynligt, at Paars fra ca. 1790 til 1794, da Gyldendal omsider fik en ny og ringere pragtudgave fra hånden, næppe har været til at få hos boghandlerne – den billige udgave blev først efterfulgt af Seidelins udgave 1798. Et lignende vacuum indtraf fra ca. 1815 til 1823, da Boye i sin udgave oplyste, at nye særskilte udgaver "have alt en Tid ikke mere været i Boghandelen" (EM XI s. 68, jvf. s. 54). At derpå den ene udgivelse nærmest faldt over den anden frem til 1885, anskueliggør JBH forbilledligt i frekvensoversigten s. 242f. En lignende oversigt ville være ønskelig for andre Holbergskrifters vedkommende, navnlig udgaverne af Komedierne og Niels Klim. Højest tænkeligt kan et vellykket salg af et Holbergskrift have haft en afsmittende virkning ved at give anledning til udgivelse af et andet.

Seidelins udgave 1798.

Fra ca. 1740 og århundredet ud var bogproduktionen præget af, at en række bogtrykkerier i vid udstrækning kombinerede deres virksomhed med forlæggervirksomhed. Det gjaldt bogtrykkerfirmaer som Høpfner, Berling, Godiche, Schultz og Seidelin, alle trykkere og forlæggere af Holbergskrifter. Bogtrykkerne var dermed vigtige aktører, når det gjaldt

kvaliteten af udgivelserne, ikke mindst med hensyn deres fysiske beskaffenhed eller det, som JBH mere rummeligt kalder tekstens materialitet. Et øjnefaldende eksempel er bogtrykker K.H. Seidelins Paarsudgave 1798, der blev præsenteret som en rimelig billig håndudgave i duodecformat og var sat med latinske bogstaver (antikvaskriften) til trods for, at størstedelen af det læsende publikum endnu kun var fortrolige med "de krøllede bogstaver" (frakturskriften). Dette misforhold, som også blev påtalt i samtiden, kan man med JBH undre sig over (s. 226-32), men sagen er jo ganske enkelt, at Seidelin var en brændende tilhænger af antikvaskriften, men uden erfaring som forlægger, og i det hele synes at have været mere idealistisk end kommercielt indstillet. Han havde etableret sit trykkeri først på sommeren 1797, og allerede i august udbød han den nye antikvaudgave i subskription og det uden på forhånd at have undersøgt, om bogen var fri på markedet. Sligt gør en hæderlig forlægger kun, når han er uerfaren, og det kom til at koste ham dyrt i form af en kompensationsydelse til forlægger Pelt, der havde erhvervet forlagsretten på Godiches auktion. At Rahbek i forordet udtrykte håb om, at en sådan håndudgave ville gøre Paars til almenlæsning, var at vente, men det udelukkede ikke, at Seidelin fristede subskribenterne med 50 eksp. trykt "på engelsk Postvelin", altså også lagde vægt på en "materialitet", som appellerede til en lille skare af mere avancerede end almindelige købere (EM XI s. 56).

Davidssens udgave med illustrationer af Klæstrup 18(43-45).

Fra ca. 1840 tog billedillustreringen fart i dansk bogproduktion, og på det skønlitterære område udnyttedes den genoplivede træskærerkunst i begyndelsen forsigtigt til hævdevundne nationale forfattere som Holberg og Wessel, begge med illustrationer af P.C. Klæstrup (Wessel 18(44)-48). Bag den såkaldte Davidssens-udgave stod et selskab bestående af typograf og journalist Jacob Davidssens, som var tekstredaktør, tegneren Klæstrup, træskærer A. Kittendorff og bogtrykker J.G. Salomon. Sidstnævnte var den egentlige forlægger og måske initiativtageren, for han havde 1842 for andre forlæggere trykt en separatudgave af Jeppe paa Bjerget, ligeledes illustreret af Klæstrup, og havde sikkert da fundet det tankevækkende, at bestillingen lød på en leverance af hele 2000 trykekspl. (EM XII s. 17).

Paarsudgaven anno 1845 var med dens 100 tegninger og 311 sider i stort format ikke nogen helt billig bog og kostede ved udgivelsen 15

mark, efter dennes afslutning 3 rdl. eller 18 mark. Det er på ingen måde overbevisende, at JBH s. 261 betegner denne pris som bemærkelsesværdigt lav (hvorimod prisen 3 rdl. for pragtudgaven 1772 s. 225 omtales som rasende høj). Til sammenligning kostede 1849 H.C. Andersens Eventyr med 125 tegninger af Vilh. Pedersen i træsnit fordelt på 524 oktavsider nogenlunde det samme (2 rdl. 80 sk. eller 17 mark). Og slet ikke er det til at begribe, at Boyes lavprisudgave fra 1844, der solgtes for 32 sk., omtales som "kun to en halv gange" billigere, for et så mærkværdigt regnestykke har de færreste vist hoved til at forstå. 32 sk. svarede til 2 mark, dvs. den billige pris var omkring en ottendedel af den dyre. Ikke desmindre blev 1845-udgaven ved illustrationernes hjælp pænt solgt og kom, efter at restoplaget 1852 var overgået til Høsts forlag, i nye oplag 1857 og 1878. JBH præciserer ikke oplagstallene, men der er næppe grund til at betvivle et anmelderudsagn om, at 1857-udgaven forelå trykt i 2000 ekspl. (EM XI s. 84). Det samme kan meget muligt have været tilfældet med 1845-udgaven og i så fald eventuelt som en afsmitning fra nævnte Jeppe paa Bjerget.

Næsten alle de senere udgaver frem til 1949 var illustrerede af diverse kunstnere, hvilket JBH i sin oversigt s. 243 har overset for 1949-udgavens vedkommende. Også savnes der henvisning til kunsthistorikeren Jens Fr. Nørbæks artikel om Danske Holbergillustrationer i *Bogvennen*, 1973-74, hvor illustrationerne til Paars gennem tiderne gennemgås s. 57-62 med et tillæg s. 88. Her udvises der en større tolerance over for Klæstrups tegninger, end en anden kunsthistoriker, Karl Madsen, var i stand til at mobilisere i 1919 (citeret af JBH s. 261).

Liebenbergs illustrerede og kommenterede udgave 1863.

Af uransagelige grunde er Liebenbergs tekstkritiske udgaver 1855 og 1863 blevet henvist til en skammekrog, skønt navnlig sidstnævnte har interesse, forsynet som den er med historisk-filologiske anmærkninger samt illustrationer af Wilhelm Marstrand. Den er forgæves at søgt fremledt via henvisninger til Liebenberg og Marstrand i registret (sidstnævnte ikke medtaget her), så det er kun ved et slumpetræf, man kan finde den omtalt med et par linier i en note til et kapitel om copyright(!) s. 252. Og da titlen i JBH's fortegnelse over Paarsudgaver s. 304 er afsnuppet med udeladelse af undertitlen "Med sex Tegninger af W. Marstrand", bibringes læseren det tvivlsomme indtryk, at disse tegninger var uden betydning for Paars "på bogmarkedet". Selvfølgelig var de ikke det. De

Omslag med tegning af Wilhelm Marstrand til *Peder Paars* i 1884-udgaven.

kan med nogen ret betegnes som et svagt forsøg på at hamle op med Klæstrupudgaven med de 100 træsnit, men da kun numerisk. JBH synes grundlæggende at underkende en illustrators betydning for afsætningen, når det ikke lige gælder Klæstrup – jævnfør at det i ingen af de to oversigter over Paarsudgaverne s. 242f. og 303ff. oplyses, hvem der har illustreret hvilke udgaver. Den endnu da levende Marstrand nød anelse som en af landets største billedkunstnere, og for læsere på et vist kulturelt niveau var en udgave med seks litograferede helsides tegninger af selveste Marstrand afgjort et fristende alternativ til udgaverne med de kunstnerisk lavere rangerende Klæstrupillustrationer. F.eks. kunne den anses for bedre skikket til den gavebrug, som s. 281 formodes at ligge bag en del af efterspørgslen på Paars. Dette havde forlægger Fr. Wøldike jo sikkert også kalkuleret med og forsåvidt med held, som bogen forelå udsolgt senest 16 år senere, da en revideret tekst af Liebenberg udkom på et andet forlag (der ikke ønskede atter at investere i en illustreret udgave; et tredje forlag fandt det dog opportunt at genbruge tegningerne til en udgave i Holbergåret 1884, hvoraf en blev afbildet på både bogens omslag og bind, se illustrationen på modstående side).

Også sagligt kunne Liebenbergs udgave være at foretrække. I anmærkningerne gjordes flittigt brug af et i litteraturfortegnelsen s. 325 forbigået bidrag af Holbergkenderen E.C. Werlauff: Nogle Oplysninger om Holbergs Peder Paars, *Dansk Maanedsskrift*, 1862:II, s. 373-92.

Bind og omslag.

Da Høst købte restoplaget af den illustrerede udgave, blev prisen temporært nedsat til 1 rdl. (annonce i *Dansk Bibliographie ... 1852*, s. 44). Andre måder at fremme afsætningen på var at differentiere udbuddet ved at tilbyde bogen solgt indbundet i bind eller omslagskartonnage. I kartonnage blev allerede 1835-udgaven averteret (merpris 8 sk., EM XI s. 72), mens forlæggerne først begyndte at inddrage de dekorerede (komponerede) shirtingsbind i "materialiteten" sidst i 1840'erne. Hvad Paars angik, gjordes begyndelsen ikke 1863, som JBH antager ved sin summariske omtale af bindene s. 280, men senest 1858, da Gyldendal averterede med, at Boyes 1844-udgave nu kunne fås smukt indbundet, dvs. i et komponeret bind. Dette var selvfølgelig fremstillet for at sætte gang i salget af en restbeholdning, inden et muligt nyt oplag kunne iværksættes, og anledningen var sandsynligvis fremkomsten af 2. oplag af den illustrerede udgave året før, som forlaget nu tog konkurrencen op med på denne måde. 1865 forelå udgaven udsolgt og

kunne så udsendes i 5. oplag 1865 med en dertil hørende variant af bindudsmykningen (H.P. Rohde i *Fund og Forskning*, 11, 1964, s. 165-72; afbildning af bindet med to forgyldte figurkompositioner s. 167 plus den senere variant s. 169).

De komponerede bind bragte et tilskud af nogle få forgyldte Paars-illustrationer, men dette gjaldt sært nok ikke bindet om tredjeoplaget 1878 af den illustrerede udgave, som i stedet blev pompøst dekoreret i renæssancestil. Men i endnu et salgsforløb ændredes der på materialiteten. Bogen var i dette bind ret dyr (8 kr., mod 4 kr. uindb.), og 1884 besluttede Høst derfor at foretage et nyt salg fremstød ved også at udbyde den i kartonnage til en mellemprijs på 6 kr., og nu blev kartonnagens forside til gengæld forsynet med en flot tegning med motiver fra handlingen. (Bindet er afbildet i *Fund og Forskning*, 42, 2003, s. 248, kartonnagen, som hverken ovennævnte Nørbæk eller Madsen har kendt, i Harald Ilsøe: *De gamle bogomslag*, 2013, s. 60).

Harald Ilsøe